

УДК 39:904(477.64)«159/17»(045)

СТАВРОГРАФІЧНІ ЗНАХІДКИ З ТЕРИТОРІЇ
НОВОМОСКОВСЬКОГО РАЙОНУ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ В
ФОНДАХ ГРОМАДСЬКОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО
СТАВРОГРАФІЧНОГО МУЗЕЮ ХРЕСТА

Віктор Векленко,
директор Громадського історико-
етнографічного ставрографічного
Музею Хреста

Зоя Маріна
к.і.н., доцент, науковий консультант
Громадського історико-етнографічного
ставрографічного Музею Хреста

Олександра Ромашко,
к.і.н., доцент кафедри історії України
Дніпровського національного
університету ім. О. Гончара

До наукового обігу вводяться комплекси дрібної культової пластики козацької та посткозацької доби з фондів Громадського історико-етнографічного ставрографічного Музею Хреста.

Ключові слова: натільні хрести, українська традиція, запорозька традиція, трансформація форм, Громадський історико-етнографічний ставрографічний Музей Хреста.

A complex of small cult plastic of the Cossack and post-Cossack era from the funds of the Public Historical-Ethnographic Stavrographic Museum of the Cross is being introduced into scientific circulation.

Key words: body crosses, Ukrainian tradition, Zaporizhzhya tradition, transformation of forms, Public historical-ethnographic Stavrographic Museum of the Cross.

Локальна історія колишніх земель Війська Запорозького низового до кінця XVII ст. через стан вивчення існуючої джерельної бази значною мірою ґрунтується на реконструкціях і припущеннях. Це стосується і усіх Вольностей взагалі, і територій окремих паланок зокрема. Не є виключенням і території сучасного Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл., які входили до Самарської паланки.

Щодо подій ординських часів на цих землях, то Б.В. Черкас стверджує, що «Після розпаду держави Чингізхана цей обласний поділ дістався у спадок країнам, на які ця держава розпалась. Землі від Середньої Азії до Карпатських гір входили до складу Улусу Джучи, ще відомого як Золота Орда. Степова частина цієї держави ділилась на чотири крила, найзахідніше з яких починалось на правобережжі Дону. Відповідно Самара, передусім нижня її частина, перебувала фактично в центрі даного крила, відомого в історіографії як крило Мувала. В свою чергу, кожне з крил поділялось на тьми – області, здатні виставити десять тисяч воїнів. На Лівобережні України існувало три таких тьми: Манкерман – територія Переяславського князівства, Солхатська – Кримський півострів і узбережжя Азовського моря, та «Самаро-Орельська» [29].

Зроблена ним реконструкція подій 1245–1246 рр. «дозволяє стверджувати, що саме в районі Самари був перший центр крила Мувала, за часи правління цього сина Джучи (в джерелах ще відомий як Бувал, Мауці та Могучий). На середину XIV ст. даний улус був під контролем роду Кият, з якого походив Мамай, і сам темник, вочевидь, очолював улус. Саме тут в плавнях знаходилася його столиця, відома на XVII ст. як городок Мамаїв Сарай, сучасні археологи знають його як городище Великі Кучугури чи Кінські Води, а згідно теорії Григор'єва воно мало назву «Орда». З цього часу улус з провінційного починає набувати статусу столичного. Так, за двадцять років існування «Мамаєвої Орди» саме тут перебував політичний центр» [29]. Не виключено, що свідченням цього є рештки якоїсь культової

чи поховальної споруди ординської доби у Присамар'ї (позначено зеленим овалом) підписані на карті кінця XVII ст. як «татарська мечеть» (Рис. 1).

Міжусобні війни в Орді й Великому князівстві Литовському, скасування Великого князівства Київського призвели до того, що до регіональних політичних подій долучилося Кримське ханство і на початку XVI ст. у Присамар'ї вже спостерігаються загони кримчаків і, навіть, ставка Менглі-Гірея I. Із середини століття в документах фіксуються «уходи» (тобто тимчасові сезонні промисли на незаселених землях) на рибу, м'ясо, шкіру, мед, віск тощо. Д.І. Яворницький, Ю.А. Мицик та інші автори неодноразово посилаються на урядові записи (інвентарі) черкаського та канівського замків 1552 р. щодо них [27, с. 14]. Звернемо увагу на той факт, що подібні реєстри свідчать про право та можливість використання тих чи інших територій, але не про постійну господарську діяльність на них. Останнє пояснюється чисельними татарськими нападами на українські землі як на правому, так і на лівому берегах Дніпра. У зв'язку з цим теза С.М. Каюк про те, що «у 16 сторіччі на одному березі річки Самари жили запорожці, а на іншому – кримські татари» [25] є не зовсім коректною, оскільки в цей час р. Оріль виступала природним кордоном (основна лінія поселень знаходилась на правому березі р. Ворскла) і заснування заорільських зимівників і поселень мешканцями Гетьманщини розпочалося тільки після будівництва Новобогородицької фортеці. Мало того, навіть наприкінці XVII ст. на лівому березі р. Самара та нижче самарського гирла по узбережжю Дніпра фіксуються татарські кочовища (позначені червоними овалами), про що свідчить карта (рис. 1) Якова Брюса та Георга фон Менгдена [24]. Тобто впродовж XV–XVI ст. формується низка укріплених поселень по Ворсклі, з початку XVII – по Орелі, а з кінця 1680-х – по Самарі.

Відповідно, питання про нібито заснування Самарського монастиря у 1602 р. [27, с. 17] потребує додаткової аргументації, оскільки, як зазначалося вище, до спорудження Новобогородицької та Новосергіївської фортець, а

також укріплення в с. Кочережки територія Присамар'я була небезпечною для залюднення, що не виключає можливості присутності тут епізодичних тимчасових козацьких осередків. Наприкінці XIX ст., під час систематизації даних про монастирі в Російській імперії [23, с. 216], Пустинно-Микільський-Сергіїв-Самарський монастир офіційно позначений заснуванням у 1672–1688 рр. (Рис. 2).

Масове залюднення Присамар'я відбулося за часів Нової Січі, що підтверджується багаточисельними документами. Фактично – це територія Самарської паланки, найзаможнішої частини Вольностей Війська Запорозького низового. І цей процес продовжився й надалі, про що свідчить знайдена та передана О.В. Маловим карта Новомосковського повіту 1795 р. [1]. На ній зображено північно-західну частину паланки (Рис. 3), а також показані й реальні межі з Протовчанською, Орільською та Личківською паланками та два основні шляхи, які перетиналися у Підгородньому. Перший йшов із Нехворощі через Чаплинку, колишню Новобогородицьку фортецю на Знаменівку та Павлоград; другий – від Дніпра в районі Катеринослава через Мануйлівку, Новомосковськ, Губініху на Перещепине. Їх наявність свідчить про активне пересування населення у цьому регіоні, що, в свою чергу, віддзеркалює достатньо активне заселення колишніх козацьких земель і в посткозацьку добу.

Разом із тим, зазначимо, що археологічні дослідження на зазначеній території (окрім самарського пониззя) не проводилися, чим обумовлена й відсутність спеціальних досліджень щодо ставрографічних особливостей регіону (винятком стали лише хрести Новобогородицької фортеці–Старосамарського ретраншементу [14] та, деякою мірою, Ігреньського півострову [18]). Водночас, на нашу думку, подібні роботи необхідні, оскільки культові вироби виступають яскравим свідченням особливостей місцевої традиції виготовлення предметів особистого благочестя, котра, в

свою чергу, є важливим чинником регіональної та загальної матеріальної й духовної культури українців.

У фондах Громадського історико-етнографічного ставрографічного Музею Хреста (далі – Музей Хреста) зберігається 148 культових знахідок із території Новомосковського р-ну, з яких розглядаються 133. Крім того до загального аналізу долучено 3 хрести з фондів Новомосковського міського історико-краєзнавчого музею ім. П. Калнишевського (далі – Новомосковський міський музей), 3 – з приватного зібрання М. Сироти та 4 – з приватних колекцій м. Дніпро. Висловлюємо глибоку й щиру подяку вельмишановним К.В. Мешко та М. Сироті за можливість опрацювання запорозьких хрестів і хрестів запорозької традиції з території району, а також – О.В. Запорожцю за подаровані Музею Хреста культові вироби. Розгляд артефактів здійснюється у відносній хронологічній послідовності, ставрометрія та додаткова інформацію по кресленням хрестів винесені в окремі таблиці.

Найдавнішими у регіоні є знахідки, котрі, зазвичай, датуються XI–XII ст., тобто доординськими часами [26, с. 301, 302]. У першу чергу – це хрестоподібні бронзові литі підвіски, кулькоподібні з вушками (Рис. 4:1–4), а також – хрестик (?) із солярним колом та хрестом у середохресті (Рис. 4:5; 8:15). Тобто умовно ці предмети можуть бути віднесені саме до періоду Русі, але джерельна база щодо тогочасних подій у регіоні вкрай обмежена. Зазначимо, що питання датування таких артефактів часто суб'єктивне, оскільки без археологічних досліджень та супутніх додаткових визначень атрибуція культових виробів (і не тільки їх) є дуже умовною та певною мірою упередженою.

Крім того, у сучасному історичному наративі, переважно російському, панує думка щодо знищення Русі під час золотоординського нашествия [28]. Однак, археологічні матеріали свідчать, що в Києві вціліла Софія Київська та у багатьох містах Русі збереглися доординські храми. Більш коректним у

зв'язку з цим є використання терміну «занепад». У матеріальній культурі це відбилося у скороченні чи припиненні торгівельних операцій, певній примітивізації ремісничих виробів тощо. Натомість ми маємо зовсім іншу тенденцію. Наприклад, ті ж хрестоподібні підвіски продовжують функціонувати як на теренах Русі, так і на території сучасних Литви й Естонії, тобто у Великому князівстві Литовському. У XIV ст. значна частина земель Русі увійшла до складу цієї держави, де православ'я й язичництво продовжували співіснувати ще тривалий час, відповідно і християнські хрести-релікварії, і хрестоподібні підвіски так само продовжували своє функціонування, іноді поєднуючи в прикрасах і християнські, і язичницькі елементи. У публікаціях наводиться інформація про знахідки хрестоподібних підвісок на місці поля битви під Берестечком... Таким чином, є підстави визначити широкі хронологічні межі використання таких підвісок, щонайменше, від X до XV ст. [20; 28, с. 157].

Козацька доба, що умовно починається з другої половини XVII ст., широко представлена як московитськими, так і українськими зразками предметів особистого благочестя. Характерною особливістю московитських хрестів є заповнення зовнішніх кутів середохрестя [5]. Такі екземпляри починають широко розповсюджуватись у Присамар'ї з часів Кримських походів та будівництва фортець [14, с. 26–45]. Вони різні за формами – тут і класичні прямі «латинські» (Рис. 5:3), і з розширеннями лопатей – лінійними (Рис. 5:1, 8), цибулеподібними (Рис. 5:2) чи варіантами закруглених (Рис. 5:5, 6) закінчень напівбалок, є і наслідування давніших форм із криноподібними закінченнями (Рис. 5:4) тощо. Безпосередні аналогії їм присутні серед знахідок із Новобогородицької фортеці й Ігреньського півострову [18]. Цей факт дозволяє теоретично підняти верхню хронологічну межу до середини XVIII ст., а для хреста з криноподібними закінченнями – і до кінця XVIII ст. Зовнішні кути середохрестя заповнюються променями або кульками на волотах, в середохресті частини виробів знаходиться цата, вгорі

вертикальної балки – варіанти напису під титлами **ЦАР СЛАВИ**, по кінцях рамен – **ІС ХС** під титлами, в нижній частині вертикальної балки – аббревіатура **МЛРБ** (місце лобне розіп'ятий бисть). Переважна більшість знахідок відлита з бронзи, деякі із залишками емалі. Крім того, один хрестик (Рис. 5:9) відлитий із свинцево-олов'яного сплаву (можливо, це вже місцева відливка тих або пізніших часів). Дещо окремо стоїть великий срібний литий хрест із околиць с. Вільне (Рис. 4:10; 5:7), який міг бути виготовленим вже в XIX ст. Даний екземпляр, ймовірно, свідчить про появу тенденції запозичення іноземних зразків (у даному випадку – московитських) задля використання у якості нагрудних прикрас. Ця теза підтверджується й багаточисельними знахідками таких предметів на Слобожанщині, зокрема – на території Харківської області [7; 21; 22].

Українські хрести козацької доби представлені, в першу чергу, чисельним комплексом чоловічих і жіночих зразків. Усі вони – бронзові литі двобічні. Чоловічі – прямі «латинські» за зовнішньою формою, внутрішній хрест – восьмикінцевий на Голгофі зі списом і тростиною обабіч нього. На лицевому боці вгорі напис під титлами **ЦРЬ** (Цар) **СЛВЫ** (Слави), по кінцях рамен – під титлами **ІС ХС**, під ними **СНЬ** (Син) **БЖИ** або **БЖИИ** (Божий). На великих і середніх за розмірами екземплярах доволі часто на нижній лопаті напис **Н И К А** (Перемога), хоча існують й інші варіанти. На зворотному боці частіше вміщено текст 67-го псалма «Да воскреснет Бог», крім того може бути й молитва Святому Хресту й варіант Ісусової молитви: «**ГД ИС/ ХРТЕ/ СЫНЕ/ БЖИИ БЛАГОСЛОВИ И О/ СВЕТИ И СОХРАНИ МЯ/ СИЛО/ Ю КРЕ/СТА Ж/ ИВОН/ ОСНА/ ГО ТИ/ ...**» тощо. Таких хрестиків, різних розмірів і різного стану збереженості – дев'ять (Рис. 5:10–18). Жіночі вироби повною мірою тотожні чоловічим, проте мають відмінність у такому собі бароковому оздобленні зовнішнього хреста (Рис. 5:19–24). Їх із досліджуваної території у зібранні Музею Хреста шість. Зазначимо, що ця категорія хрестів, питання їхнього визначення й датування

розглядалися окремо [13], у даному випадку хронологічні межі їхнього використання – від середини XVII по кінець XIX ст.

Також до категорії українських жіночих хрестів віднесені й так звані «намистові» хрестики (Рис. 5:25; 6:1–5). Характерною особливістю цих виробів є тотожність зображень на лицевому та зворотному боках, а також на деяких зразках присутнє й нижнє вушко, яке могло слугувати для з'єднання намистових низок [3]. Форми та внутрішнє наповнення найрізноманітніші. Якщо загальні обриси тяжіють до прямого «латинського» хреста, то далі маємо низку різноманітних варіантів. Зокрема, тут може бути й рослинна стилістика з подвоєною нижньою лопаттю (Рис. 5:25), і додаткове подовження кінців лопатей композиціями з кульок (Рис. 4:8; 6:1), можуть бути заповнені зовнішні кути середохрестя (Рис. 6:2, 3), а може заповнення бути відсутнім при абсолютно тотожних внутрішніх композиціях (Рис. 6:4). Така ж сама ситуація і з розмаїттям у внутрішньому просторі: зустрінуто простий хрест, обрамлений імітацією плетеного шнура по периметру зовнішнього хреста (Рис. 4:8; 6:1), внутрішній «латинський» хрест із рівнокінцевими хрестиками по кінцях лопатей тощо (Рис. 6:2–4). Безумовним є те, що ці різновиди могли з'явитися під впливом католицьких традицій і на початковому етапі дослідження визначалися як хрести європейського походження [14, с. 61–62]. Датуються вони, на нашу думку, другою половиною XVIII–XIX ст.

Ще одним варіантом українських жіночих хрестів виступають хрести або хрестоподібні підвіски зі скляними вставками (Рис. 4:9, 11; 6:6–8). Це виготовлені з мідних сплавів у техніці лиття (визначення М. Горішнього) вироби із вставками з різнокольорового гутного шліфованого скла (в переважній більшості випадків – шість вставок), вставленого у касти за допомогою обтискування. По краю, у більшій частини знахідок, крапчастий візерунок, у горішній частині – невелике оголів'я, часто з рослинним декором. Вперше введені до наукового обігу внаслідок розвідок і розкопок на

Новобогородицькій фортеці 2006 і 2007 рр. [14, с. 67], хоча пошуковці знаходили їх і раніше [12]. У зібранні Музею Хреста таких виробів, котрі походять з території Новомосковського району, три і віднесені вони нами так само до періоду другої половини XVIII–XIX ст. На сьогодні сформувалася нова версія їхнього походження – йдеться про запозичення стилістичних форм із вбрання церковних ієрархів середини XVIII ст. У якості прикладу можна розглядати поховальну митру (Рис. 7) св. митрополита Київського Рафаїла Заборовського (1677–1747).

XVIII ст. також представлене і варіантами прямих «латинських» хрестів без заповнення зовнішніх кутів середохрестя (Рис. 4:6, 7; 6:9–18; 8:16, 18). Скоріш за все вони з'явилися у Присамар'ї вже від часів російсько-турецької війни 1735–1739 рр. під час Мініховських походів та будівництва чи відновлення укріплень у нижній течії р. Самара та Української укріпленої лінії у Приоріллі [14, с. 53–60; 18]. Усі хрестики – бронзові литі двобічні, на зворотному боці більшості з них рештки текстів молитов, винятком є два: перший – із символами Страстей Господніх (Рис. 4:7; 6:16), другий – із геометрично-ромбічним декором (Рис. 4:6; 8:16). Також слід звернути увагу на те, що всі знахідки цієї категорії діляться приблизно на рівні частини високорельєфних і пласкорельєфних, причому останні частіше мають лінійні розширення лопатей (пояснень цьому доки що немає).

Надзвичайно яскравим явищем періоду від другої половини XVIII і до кінця XIX ст. виступають так звані «запорозькі хрести». Відкриті й визначені завдяки дослідженням на Новобогородицькій фортеці–Старосамарському ретраншементі [14, с. 63–67] і опрацюванню особистих знахідок братів Бінкевичів із Ігреньського півострову [18] та матеріалів із колишнього с. Стара Карабінівка [16; 17]. Визначальними для зазначеного типу виступають техніка виготовлення та форма виробу. У переважній більшості випадків запорозький хрест виготовлявся вирубуванням чи вирізуванням із металевої пластинки з мідного сплаву (бронза або латунь) та лише іноді литтям основи

в однобічній формі. За формою хрести – прямі «латинські» зі значним лінійним розширенням напівбалок. Закінчення напівбалок у більшості випадків трикутне, але зустрічаються варіанти з підтрикутною формою, підтрикутно-криноподібною, трійчастою-тризубою тощо. Досить часто спостерігається асиметрія як у власне формі знахідки, так і розміщенні зображень. Останні нанесені карбуванням, переважно на лицевому боці у вигляді хреста, сяйва, промені фіксуються як у середохресті, так і на кінцях напівбалок. На пізніших виробах, орієнтовно кінця XVIII – першої половини XIX ст., на кінцях розташовуються вибиті штампом квіти [15].

Комплекс складається з 15 знахідок різного стану збереженості з фондів Музею Хреста (Рис. 4:12, 16, 17; 6:19–26; 8:14, 21; 9:1, 2, 4–8; 10:1), а також – із двох хрестиків із фондів Новомосковського міського музею (Рис. 4:14; 9:3) і двох – із зібрання М. Сироти (Рис. 4:13, 15). Найдавнішими, другої половини–кінця XVIII ст., є хрести із гратчастим візерунком на закінченні нижньої лопаті (Рис. 4:12, 13; 6:19, 26); фактично, вони мають безпосередні аналогії як у знахідці із Старосамарського ретраншементу [14, с. 63–67], так і близькі аналогії в комплексі з Старої Карабінівки [16]. Не виключено, що вищезгаданий гратчастий візерунок тяжіє ще до язичницької традиції, яка відобразилася у ромбоподібних (ромбощиткових) підвісках [26, с. 47–48], які, деякі дослідники, називають «засіяним полем» [28, с. 130]. Так само цікавим є сяйво вгорі верхньої лопаті, яке могло бути запозиченим у сіверсько-поліській традиції [2; 9]. До періоду кінця XVIII – початку XIX ст. можна віднести хрестики, тотожні щойно розглянутим, але з позначеною Голгофою, яка може мати вигляд як підтрикутного пагорбу (Рис. 6:21), так і Адамової голови, котра лежить на боці над схрещеними кістками (Рис. 4:14).

Решту предметів особистого благочестя цього типу виготовлено, скоріш за все, вже у XIX ст. Асиметричність форм, іноді доволі недбале карбування – все це може свідчити про таку собі кустарність, хутірське виробництво для власних потреб. Може бути й так, що подібні речі

виготовлялися як жіночі прикраси для незаможних верств населення. Зазначимо, що у переважній більшості випадків визначення є достатньо гіпотетичними, оскільки навіть археологічні розкопки дають певний матеріал, але за відсутності етнографічних записів або відповідних світлин тощо, ці визначення є припущеннями, які в тій чи іншій мірі можуть співпадати з реальною тогочасною картиною.

У цьому ж контексті необхідно звернути увагу на ще одну категорію культових знахідок, які також можуть бути пов'язаними із запорозькими хрестами – йдеться про так звані хрести запорозької традиції [6]. Характерними рисами таких виробів можуть бути і лінійність розширення лопатей, і специфічність карбування, і загальна тотожність форм тощо (Рис. 9:10–15). Частина різновидів таких хрестів, у свою чергу, вже визначена як зразки місцевих традицій, частина ж ще потребує додаткового вивчення. Щодо першої категорії, то мова йдеться про деякі варіанти слобожанських хрестів [7; 21].

Першим варіантом є культові вироби з лінійно-розширеними лопатями (Рис. 8:9; 10:4, 5): на давніших зразках Розп'яття приклепувалося, на пізніших, вже ХІХ ст., хрест був вже цільнолитим, як і на представлених знахідках. До цієї ж категорії можна віднести, наприклад, і так звані «валківські» хрести [4], тобто хрестики із закругленими лопатями та відповідним карбуванням (Рис. 10:6; 11:1). На них присутні і ґратчастість в нижній частині вертикальної балки, і «сяйво» вгорі тощо. У нашій колекції маємо срібний виріб із суттєвою потертістю лицевого боку.

Не менш цікавими є слобожанські хрести, основою створення архетипів яких виступають московитські вироби [5], зокрема – краплеподібні. Маємо на увазі так звані нагрудні жіночі хрести, відомі під робочою назвою «яблучний» або «яблуневий» Спас [8]. Вони відомі у кількох варіантах просічного лиття – цільнометалеві (Рис. 8:8) та зі скляними вставками (Рис. 8:4; 10:7). Свідченням використання інших примірників

московитської традиції виступають хрестики як із заповненням зовнішніх кутів середохрестя (Рис. 8:10), так і без нього (Рис. 8:7), але із додатковими конструкціями на кінцях лопатей тощо. Розглянуті вироби, скоріш за все, були виготовлені вже у XIX ст.

Ще одним різновидом регіональних хрестів, знайдених на території району, є хрестики з мушлеподібними закінченнями лопатей та Розп'яттям у центральній частині (Рис. 8:11, 12; 10:3). Форма закінчень лопатей оригінальна, тоді як стилістика зображення розп'ятого Господа більше тяжіє до західних українських зразків тих часів (з кінця XVIII ст.) [11].

І перш ніж буде перейти до аналізу наймасовіших зразків дрібної культової пластики другої половини XIX – початку XX ст., розглянемо кілька невеликих комплексів й окремих знахідок із території Приорілля. Зокрема – це два хрестики, один з яких – пізній запорозький (Рис. 8:14), а другий – великий «трійчастий», але із карбованими зображеннями на лицевому боці (Рис. 8:13). Вважаємо, що другий хрестик, скоріш за все, виступає в якості української жіночої нагрудної прикраси, що підтверджується деякими світлинами початку XX ст., зробленими на Полтавщині.

Другий комплекс, зібраний і подарований О.В. Запорожцем, також із Приорілля, але більшість знахідок локалізовані околицями м. Перещепине. Комплекс складається з 8 предметів (Рис. 8:15–22) і за кількістю не може бути настільки репрезентативним як комплекс із околиць с. Липці Харківської обл. [10]. Однак, він все ж достатньо яскраво показує можливе насичення культовими виробами зазначеної території від часів Русі – Великого князівства Литовського (Рис. 8:15), через Кримські походи та будівництво Української укріпленої лінії (Рис. 8:16–18) до посткозацької доби (Рис. 8:19–22). При цьому зазначимо, що навіть у такій невеликій кількості предметів особистого благочестя, присутні доволі рідкісні форми штампованих латунних хрестиків (Рис. 8:20, 22).

Повертаючись до загального огляду хрестів із Новомосковського р-ну, слід звернути увагу і на кіотний латунний литий хрест XIX ст. (Рис. 11:11). Його відмінність від наперсних (нагрудних священицьких хрестів) полягає у відсутності на зворотному боці вушка для підвішування. Такі предмети, зазвичай, вставлялися у дошку та могли використовуватися в якості ікони; невеликі розміри та відсутність додаткової ручки на нижній лопаті свідчать про неможливість використання його в якості требного.

Аналізуючи ставрографічні матеріали слід повернутися до теми хрестів запорозької традиції, тобто до виробів, які виготовлялися з використанням форм, стилю або особливостей карбування запорозьких хрестів. Це можуть бути й срібні карбовані (Рис. 10:1, 2; 12:5), і карбовані з мідносплавних платівок (Рис. 10:8, 9; 11:3) чи інших матеріалів (Рис. 11:6), а можуть бути і штамповані з срібла (Рис. 11:7) чи латуні [19]. Латунні хрестики мають різні форми – рівнокінцеві («грецькі») (Рис. 11:4, 5) або ж «латинські» (тобто коли вертикальна балка довга, а горизонтальна – коротка) (Рис. 11:8–13), але головна характерна риса – це форми лопатей, які дуже наближені до класичних форм запорозьких хрестів.

Штамповані латунні (і срібні також) хрести можуть мати і криноподібні закінчення (Рис. 11:14, 15), і сокироподібні (Рис. 11:16), і комбіновані (Рис. 11:17). Вони можуть бути і простими «латинськими» (Рис. 11:19–22), будучи при цьому абсолютно православними. Набагато більше хрестиків із закругленими лопатями чи їхніми закінченнями (Рис. 11:23–29; 12:1–4). Серед них спостерігається достатньо велика варіабельність форм і внутрішнього заповнення. Хрести можуть бути із Розп'яттям, із внутрішнім восьмикінцевим або чотирикінцевим хрестом або із Розп'яттям на внутрішньому хресті; в деяких примірниках нижня лопать може бути цибулеподібною (Рис. 12:3, 4) або ж всі лопаті можуть бути комбінованими (Рис. 12:1), заповнення зовнішніх кутів середохрестя може бути відсутнім (частіше), а може складатися зі стилізованих під кути промені

(Рис. 11:25; 12:3, 4), з просто груп променів (Рис. 12:2) або з кульок на волютах чи дугах (Рис. 12:1).

Ще більше розмаїття спостерігається серед «трійчастих» (із тричасними закінченнями лопатей) хрестів (Рис. 12:5–31). Як срібні (Рис. 12:7), так і латунні (Рис. 12:11) вони могли вкриватися емалями, наявність тих чи інших написів не була обов'язковою, складається враження про загальну відсутність чіткого канону, про істотну строкатість релігійного світобачення серед майстрів постмоковитського хресторобного мистецтва. Тут і мінімум два варіанти внутрішніх хрестів (чотирикінцеві та восьмикінцеві), і наявність в деяких випадках тернового вінця у середохресті (Рис. 12:10), і навіть, істотні відмінності у розташуванні Ісусового тіла на хресті (Рис. 10:10, 11; 12:12, 13 та ін.); в деяких випадках постать Христа напаявалася на основну конструкцію (Рис. 12:30). Не менш насичена варіабельність на зворотних боках. Зокрема, зображення святих (на кінцях лопатей і в середохресті), тексти молитов, рослинні мотиви тощо. Тобто ми стикаємося з абсолютно недослідженою ставрографічною цариною, яка потребує ретельного вивчення. На превеликий жаль штамповані хрести у переважній більшості випадків залишаються поза межами наукових студій як в контексті форм, так і в питаннях семантики наповнення.

Вищенаведені ставрографічні матеріали представляють попередній аналіз предметів особистого благочестя з території надзвичайно цікавого регіону, тісно пов'язаного як з козацькою добою, так і з посткозацьким періодом загальної та регіональної історії, а знахідки давніших часів натякають на невідомі події, можливі поселення та торгівельні шляхи, які могли мати місце на зазначених землях. Ґрунтовніший розгляд публікованої колекції потребує додаткової камеральної обробки, креслення всіх знахідок, двобічної фотофіксації тощо. Також необхідними є аналіз семантики зображень з відповідними описами, ставрометричні роботи тощо.

Відповідно, навіть в межах розгорнутої статті повна публікація комплексу хрестів з території Новомосковського р-ну поки що є достатньо складною.

Культові вироби, особливо ті, що створювалися в межах українських загальних і регіональних традицій, вчергове підтверджують візантійську та руську основи, а також культурні взаємовпливи – як західні, так і московитські, що є абсолютно закономірним явищем на території фронтирів, яким була Самарська паланка Війська Запорозького низового.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Atlas Ekaterynoslavskoho namestnychestva, sostoishcheho yz chetyrnadtsaty uezdov: ostavshyhsia za otkrytyem Voznesenskoho dvenadtsaty y dvukh uezdov, prysoedynennykh ot Kyevskoho namestnychestva. Sochyneno po otkrytyy Voznesenskoho namestnychestva v Ekaterynoslave, maia 1795 hoda. RDVIA, f. VUA, op. 16, spr. 20772, ch. 1. S. 8–9.

2. Veklenko V. Vplyvy siversko-poliskoi ta zaporozkoi tradytsii na transformatsiiu form natilnykh khrestiv Podniprov'ia. URL: <https://insula.com.ua/publish/45961/>. (дата звернення: 01.10.2024 р.).

3. Veklenko V. Do pytannia vyznachennia deiakyykh riznovydiv ukrainskykh khrestopodibnykh prykras XVIII–XIX st. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini: zb. nauk. statei*. K., 2020. Vyp. 29. S. 120–131.

4. Veklenko V. Do pytannia vyznachennia riznovydu slobozhanskykh khrestiv iz zakruhlenymy zakinchenniamy. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini: zb. nauk. statei*. K., 2019. Vyp. 28. S. 158–162.

5. Veklenko V. Do pytannia pro vyznachennia ta identyfikatsiiu moskovytskykh natilnykh khrestiv XVII st. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini: zb. nauk. statei*. Nizhyn., 2021. Vyp. 30. S. 152–161.

6. Veklenko V. Do pytannia pro transformatsiiu zaporozkykh natilnykh khrestiv. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini: zb. nauk. statei*. K., 2018. Vyp. 27. S. 71–79.

7. Veklenko V. Narys ukrainskoi stavrohrafii Kharkivshchyny. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini: zb. nauk. statei*. K., 2019. Vyp. 28. S. 148–158.

8. Veklenko V. Pro vyznachennia odnogo z riznovydiv ukrainskykh zhinochykh slobozhanskykh khrestiv kintsia XVIII – pochatku XX st. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini: zb. nauk. statei*. Nizhyn, 2022. Vyp. 31. S. 78–85.

9. Veklenko V. Stavrohafichni vzaiemovplyvy zaporozkoi kulturnoi tradytsii i pivdnia Hetmanshchyny. URL: *INSULA*. 2020. № 1. С. 29–48. (дата звернення: 01.10.2024 р.).

10. Veklenko V. Stavrohafichni materialy z s. Lyptsi Kharkivskoi oblasti: prezentatsiia kompleksu. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini: zb. nauk. statei*. K., 2012. Vyp. 21. Ch. 1. S. 184–188.

11. Veklenko V. Ukrainska etnika rehionalnoi stavrohrafii. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini: zb. nauk. statei*. K., 2016. Vyp. 25. S. 137–142.

12. Veklenko V. Ukrainski zhinochi khrestopodibni prykrasy XVIII–XIX st. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini: zb. nauk. statei*. K., 2020. Vyp. 29. S. 110–120.

13. Veklenko V. Ukrainski natilni cholovichi i zhinochi i zhinochi khresty XVII–XIX st.: do pytannia pro vyznachennia ta rozpovsiudzhennia. URL: <https://insula.com.ua/publish/45961/> (дата звернення: 01.10.2024 р.).

14. Veklenko V.A. Natelnye kresty Samary–Bohorodytskoi kreposty: monohrafiia. D.: Yzd-vo DNU, 2010. 216 s.

15. Veklenko V.O. Do pytannia pro identyfikatsiiu, systematyzatsiiu i transformatsiiu zaporozkykh khrestiv. *Svichado Prydniprov'ia. Kraieznavchyi almanakh: zbirnyk kraieznavchykh ta naukovykh prats*. Horishni Plavni, 2021. S. 52–95.

16. Veklenko V.O. Zaporozki natilni khresty XVIII st. z terytorii Serednoho Prysamar'ia. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini: zb. nauk. st.* K., 2009. Vyp. 18. S. 100–107.

17. Veklenko V.O. Znakhidky ukrainskykh natilnykh khrestiv u Serednomu ta Nyzhnomu Prysamar'i. *Sichoslavskyi almanakh. Zb. nauk. prats. D.*, 2008. Vyp. 3. S. 87–94.

18. Veklenko V.O. Natilni khresty Ihreni. *Zapovidna Khortytsia: Zbirka naukovykh prats.* Zaporizhzhia: Kruhozir, 2016. S. 196–200, 310.

19. Veklenko V.O. Nasliduvannia zaporozkoi tradytsii: sribni ta latunni shtampovani khresty. *Svichado Prydniprov'ia. Kraieznavchyi almanakh: zbirnyk kraieznavchykh ta naukovykh prats.* Horishni Plavni, 2024. V drutsi.

20. Veklenko V.O. Stvorennia ta rozvytok ukrainskoi khrestolohii: filosofskyi poshuk ta shliakhy realizatsii. *Svichado Prydniprov'ia. Kraieznavchyi almanakh: zbirnyk kraieznavchykh ta naukovykh prats.* Horishni Plavni, 2023. S. 218–245.

21. Veklenko V.O. Poperednii analiz stavrohrafichnykh znakhidok z terytorii Slobozhanshchyny. *Sumski istoryko-kraieznavchi studii. Zbirnyk materialiv Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi internet-konferentsii.* Sumy, 2020. S. 93–107.

22. Veklenko V.O. Ukrainski khresty Kharkivshchyny. *Sofiiskyi chasopys.* Vyp. 3. K., 2019. S. 144–155.

23. Zverynskyi V.V. Materyal dlia ystoryko-topohrafycheskoho yzsledovanyia o pravoslavnykh monastyriakh v Rossyiskoi imperyy. SPb: Typohrafiia V. Bezobrazova, 1890. 294 s.

24. Karta Briusa-Menhdena, drukovanyi variant Yana Tesinha, 1699 r. URL: https://papacoma.narod.ru/maps/maps-images2/map_bruce_mengden_3_b.jpg. (дата звернення: 01.10.2024 р.).

25. Kaiuk S.M. Bez krymskykh tatar ne isnuie istorii nashoho rehionu. URL: <https://kustdnipro.com/bez-krymskyh-tatar-ne-isnuye-istoriyi-nashogo-regionu/> (дата звернення: 01.10.2024 р.).

26. Kutasov S.N. Natelnye kresty, krestovkliuchennye y krestovydneye podvesky. M.: Hrappa «Yskately», 2010. 320 s.

27. Mytsyk Yu.A. Misto na Samari. D.: Vyd-vo DDU, 1994. 64 s.

28. Spasenykh A.N. Lytye kresty XIV–XVI vv. kak svydetely obrazovanyia Moskovskoi Rusy. Novosybyrsk: Akademyzdat, 2019. 654 s.

29. Cherkas B.V. Samara – brama Yevropy v step. URL: <https://etnoparky.dniprorada.gov.ua/researches/samara-brama-evropi-v-step-0>. (дата звернення: 01.10.2024 р.).

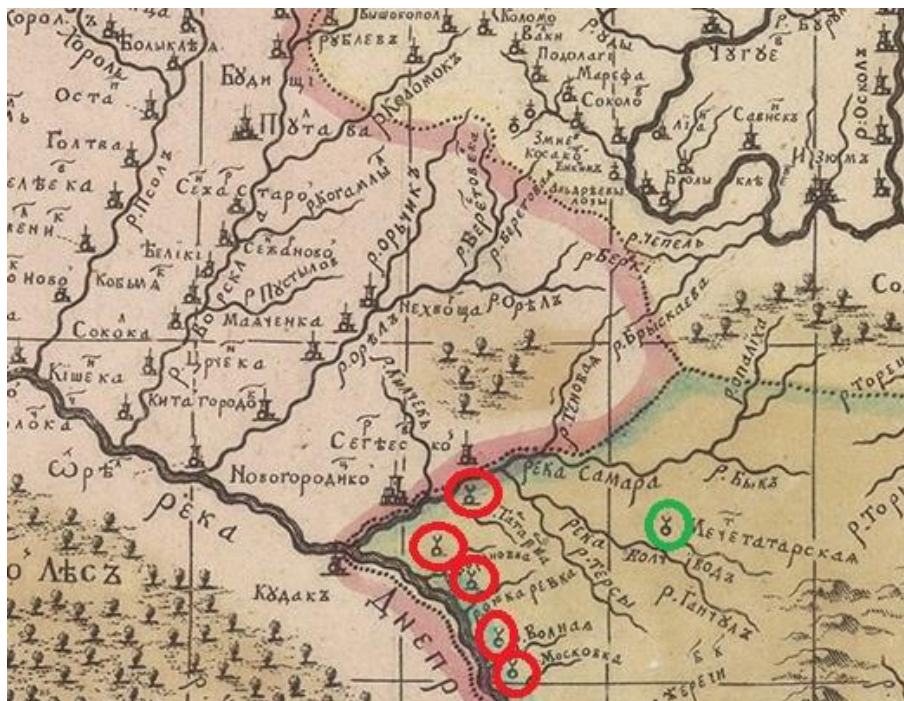

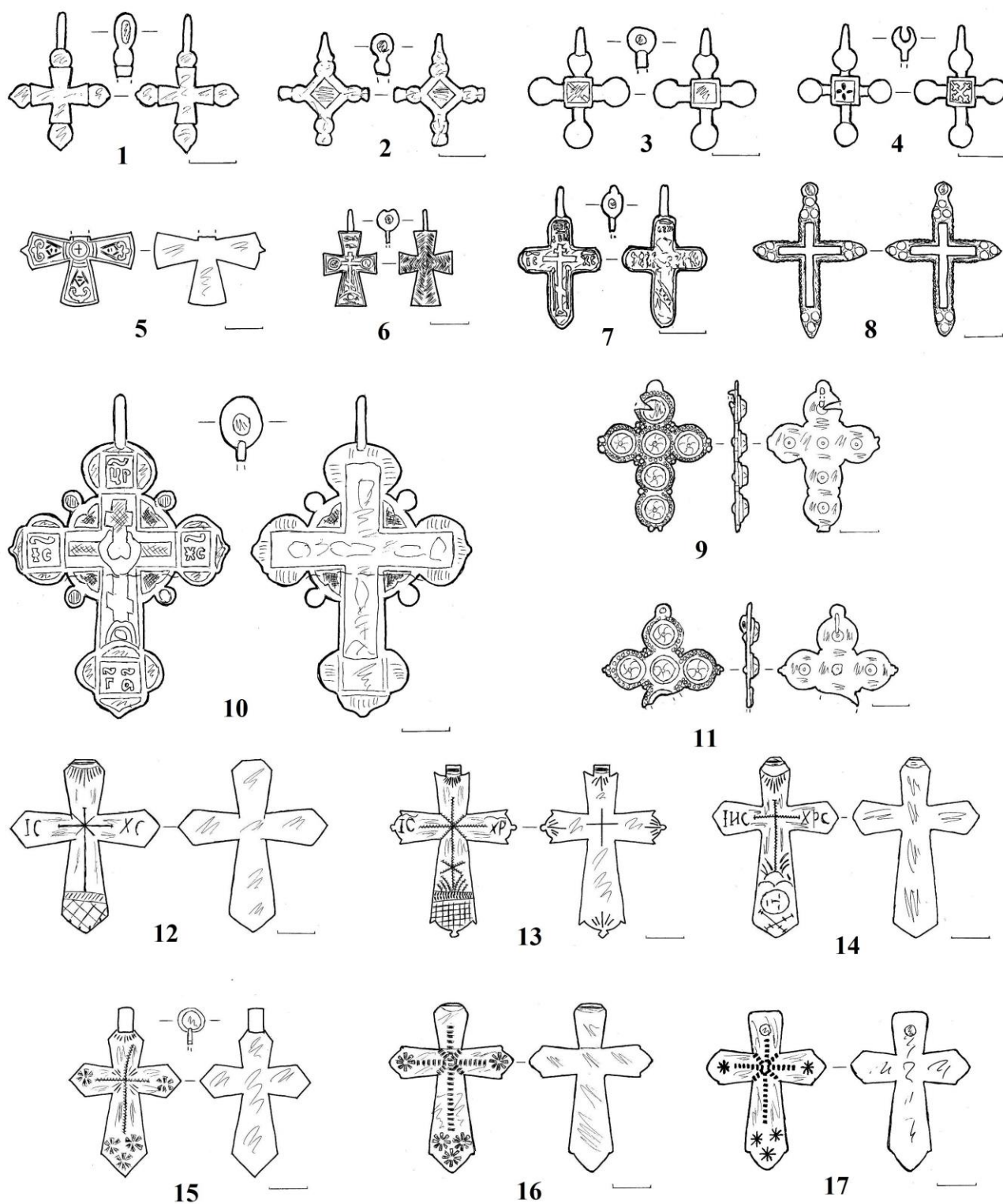
Рисунок 1. Фрагменти карти Брюса-Менгдена, друкований варіант Яна Тесінга.

400. Пустынно-Николаевскій-Сергіевъ-Самарскій, мужской, нынѣ загородный домъ архіереевъ, близъ гор. Новомосковска, Екатеринославской губ., при р. Самарѣ. Основанъ въ періодъ 1672—88 г. и находился въ зависимости отъ Запорожской Сѣчи, почему считался войсковымъ. Въ 1736 г. во время турецкой войны, былъ укрѣпленъ ретраншамен-тами. Съ 1791 г. м-рь, какъ ближайшій къ Екатеринославу, назначенъ мѣстопр-бываніемъ архіереевъ. Въ 1874 г. въ немъ была школа на 14 мальчиковъ. Ист. Записка о Пустынно-Никол.-Самар. м-рѣ, Одесса, 1838 г.; Ист. Росс. Іер., VI, 2, 95; Ратшинъ, Полн. собр. ист. свѣд. о мон., 97; Город. посел. Росс. Имп., II, 145; Извл. изъ отч. Об. Пр., 1884 г., 235; Строевъ, Спис. іер. и настоят., 492; Григоровичъ, Обзоръ учрежд. правосл. м-рей 1764—1869 г., 12 (іеромон. Феофанъ, начальник м-ря, въ 1794 г. назначенъ игуменомъ Черномор. Екатер. Леблж. пустыни).

Рисунок 2. Частина сторінки книги В.В. Зверинського.

Рисунок 3. Сторінки з Атласу Катеринославського намісництва 1795 р.

4. Креслення хрестів з Новомосковського р-ну (1).

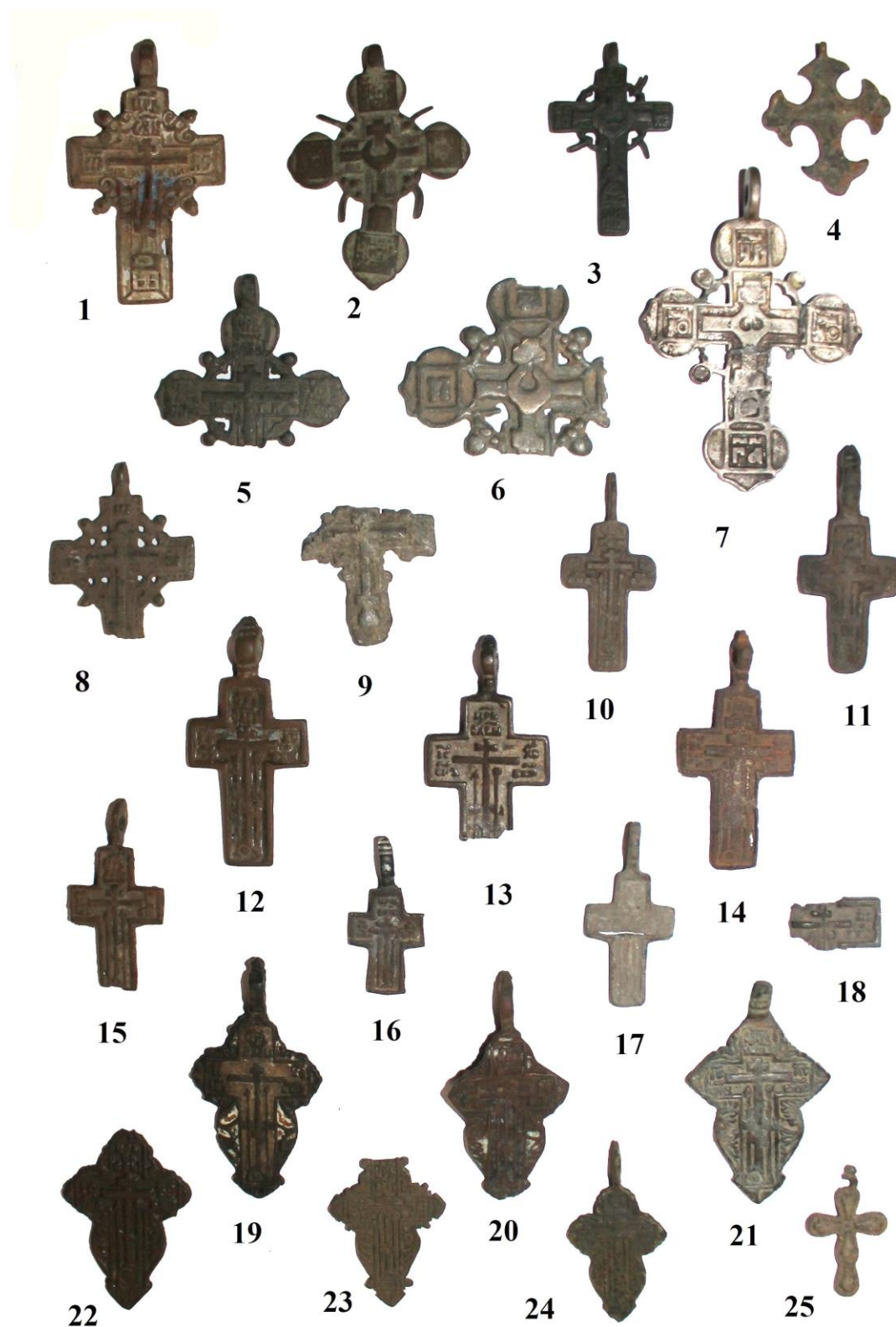

Рисунок 5. Світлини хрестів з фондів Музею Хреста (1).

Рисунок 6 .Світлини хрестів з фондів Музею Хреста (2).

Рисунок 7. Світлини митри, в якій був похований св. Митрополит
Київський Рафаїл Заборовський. Фото В. Корнієнка.

Рисунок 8. Світлини культових знахідок з фондів Музею Хреста.

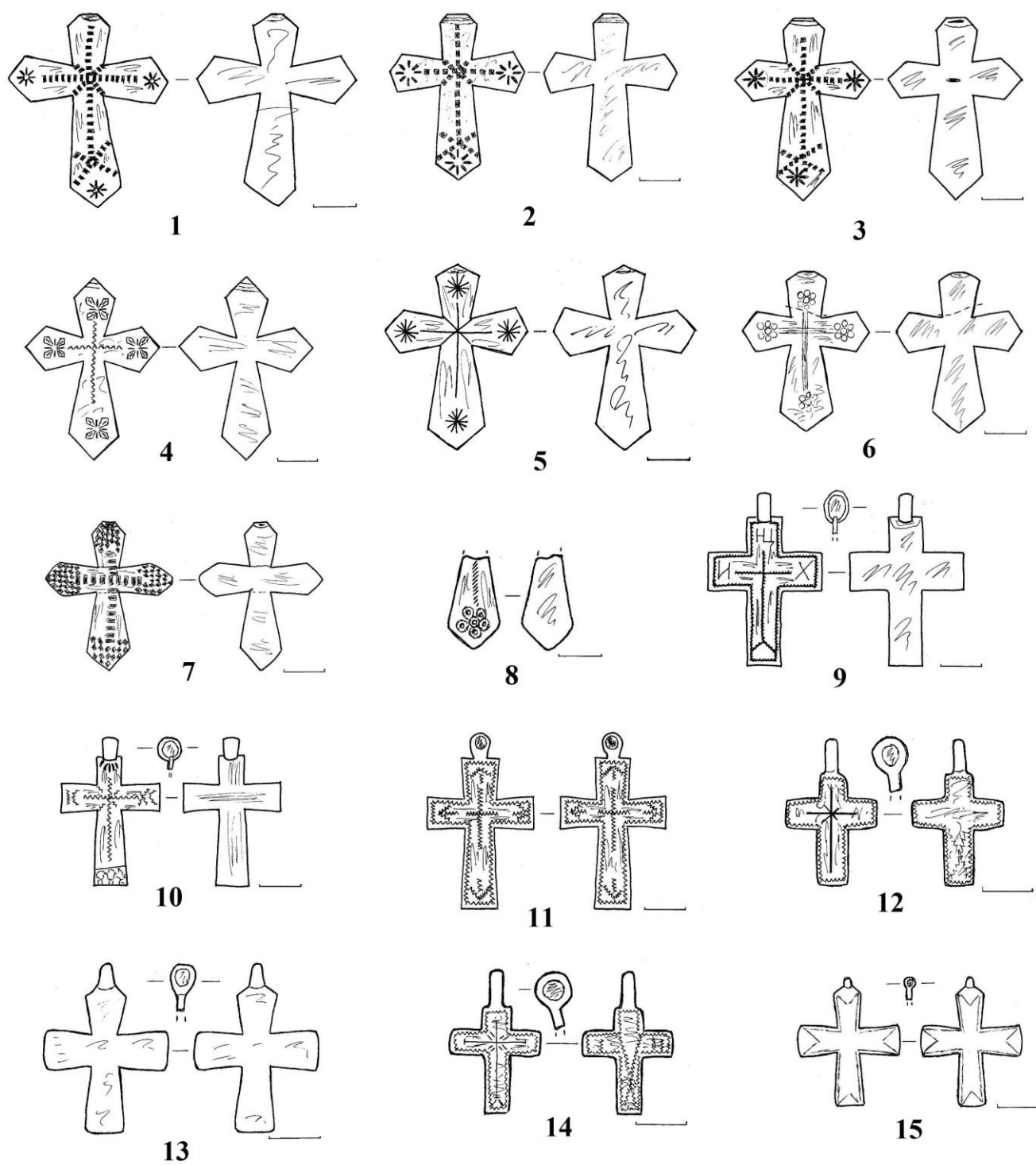

Рисунок 9. Креслення хрестів з Новомосковського р-ну (2).

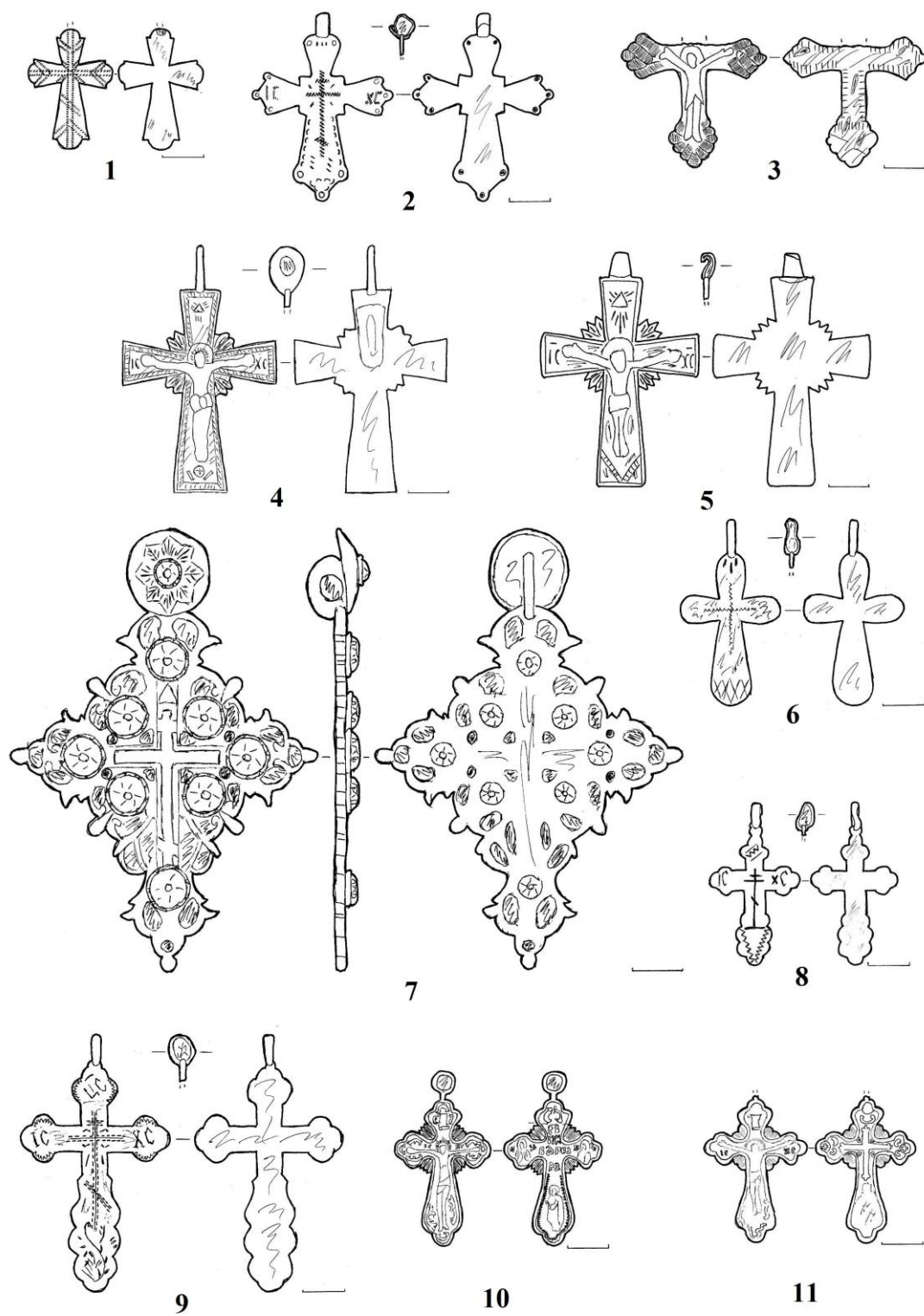

Рисунок 10. Креслення хрестів з Новомосковського р-ну (3).

Рисунок 11. Світлини хрестів з фондів Музею Хреста (3).

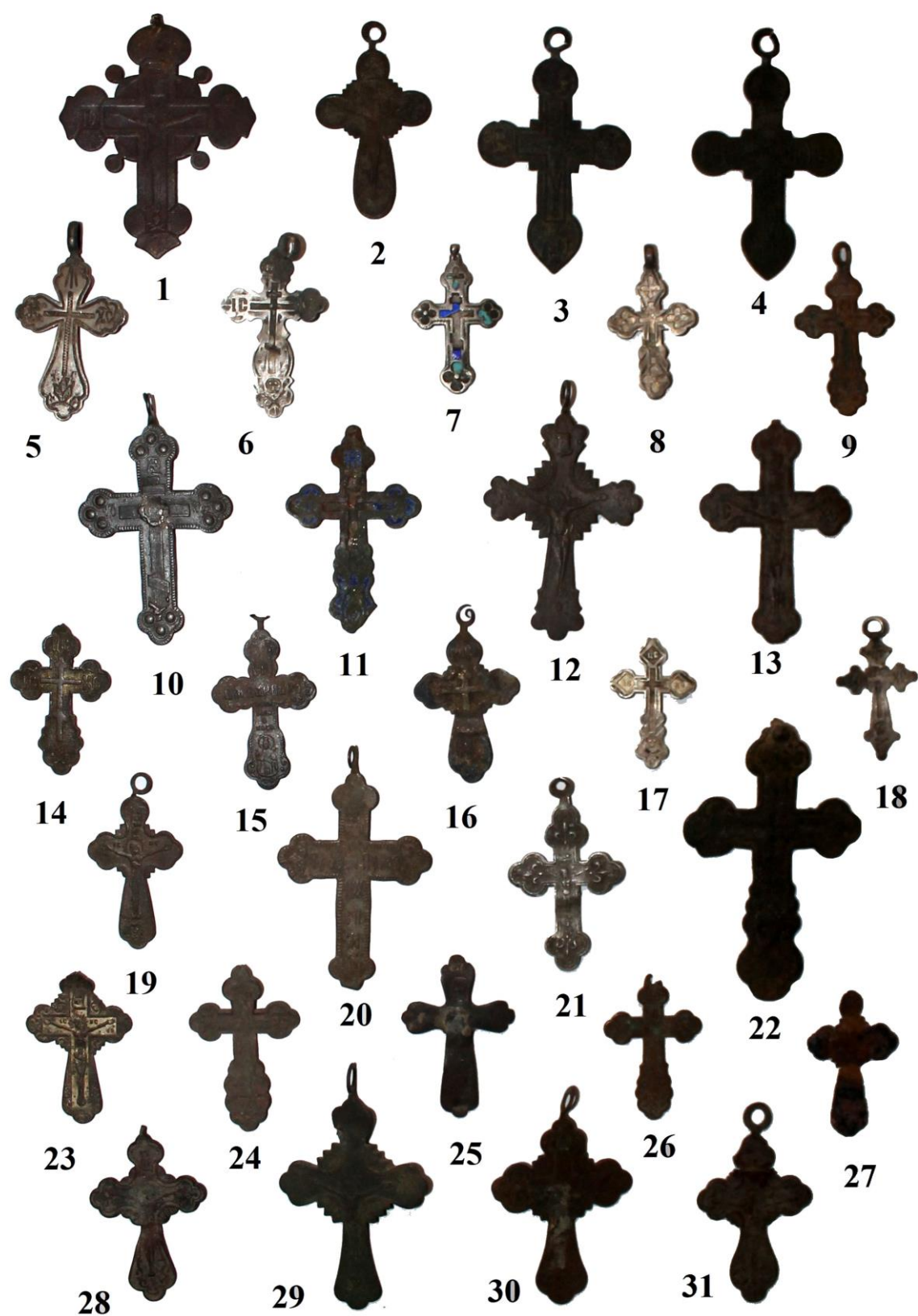

Рисунок 12. Світлини хрестів з фондів Музею Хреста (4).

Таблиця І ставрометрії та додаткової інформації.

№ № рис.	Матеріал, спосіб вигот.	Техніка	Околиці нас. пункту	Розм., мм	Гор. напівб. мм	Верт. напівб. мм	Додатк. інформ.	Стан, прим.
4.1	бронза, лиття.		Присам.	30 х 22	3–4	3–4	прив. зібр.	Цілий
4.2	бронза, лиття.		Присам.	24 х 20	3–4	3–4	прив. зібр.	Цілий
4.3	бронза, лиття.		Присам.	26 х 22	3–6	2–5; 2–6	прив. зібр.	Цілий
4.4	бронза, лиття.		Присам.	26 х 20	2–5	2–5	прив. зібр.	Цілий, в/прот.
4.5	бронза, лиття.			20 х 30	5–10	5–?; 5–10	дарунок О.В.Зап .	Фрагм .
4.6	бронза, лиття.			26 х 14	4–6	4–6; 4–8	дарунок О.В.Зап .	Цілий
4.7	бронза, лиття.	емал.		36 х 18	6	5; 5	біл. ем. страсті	Цілий
4.8	бронза, лиття.			40 х 30	5	5; 5		Цілий
4.9	мідн. спл., лиття.	кастув.		41 х 30	9–10	9–10	зелене скло	Цілий
4.10	срібло, лиття		Вільне	79 х 47	8–15	8–16; 8–19	реставр.	Цілий
4.11	мідн. спл., лиття.	кастув.		48 х 32	9–11	9–11	синє скло	Фрагм .
4.12	мідн. спл., вируб	карбув.		47 х 40	7–10	7–10; 7–13		Цілий, б/вуш.
4.13	мідн. спл., лит. основи		Новоселі вка	47 х 34	7–9	7–9; 7–12	Зібр. М. Сироти, НДЛ?	Цілий, б/вуш.
4.14	мідн. спл., вируб.	карбув.		49 х 34	6–9	6–8; 7–12	Нов. міс. музей	Цілий, б/вуш.
4.15	мідн. спл., вируб	карбув., припаюв.	Новоселі вка	46 х 30	7–9	7–9; 7–12	Зібр. М. Сироти, НДЛ?	Цілий
4.16	мідн. спл., вируб.	карбув.		46 х 33	7–9	6–9; 7–12	8 пелюст.	Цілий, б/вуш.
4.17	мідн. спл., вируб.	карбув.		41 х 31	7–9	7–9; 7–11	8 пел., втор. викор.	Цілий, б/вуш.

Таблиця II ставрометрії та додаткової інформації.

№ № рис.	Матеріал, спосіб вигот.	Техніка	Околиці нас. пункту	Розм., мм	Гор. напівб. мм	Верт. напівб. мм	Додатк. інформ.	Стан, прим.
9.1	мідн. спл., вируб.	карбув., штамп.	Приоріл.	46 х 38	7–11	7–11; 7–12	асим., 8 пелюст.	Цілий, б/вуш.
9.2	мідн. спл., вируб.	карбув., штамп.	північ р-ну	41,5 х 33	6–9; 6–10	6–9; 8–11		Цілий, б/вуш.
9.3	мідн. спл., вируб.	карбув., штамп.		45 х 33	8–10; 7–10	8–10; 8–13	Нов. міс. Музей, 8 пелюст.	Цілий, б/вуш.
9.4	мідн. спл., вируб.	карбув., штамп.	північ р-ну	45 х 33	6–11	5–10; 5–12		Цілий, б/вуш.
9.5	мідн. спл., вируб.	карбув., штамп.		47 х 34	7–10; 7–11	6–10; 7–13	12 пелюст.	Цілий, б/вуш.
9.6	мідн. спл., вируб.	карбув., штамп.		40 х 31	7–10	7–10; 7–13	6 пелюст.	Цілий, б/вуш. , злам.
9.7	мідн. спл., вируб.	карбув., штамп.	Перещеп .?	37 х 31	6–8	5–8; 5–10	дарунок О.В.Зап .	Цілий, б/вуш.
9.8	мідн. спл., вируб.	карбув., штамп.		22 х 12		6–12	н.лоп., 5 пелюст.	Фрагм .
9.9	мідн. спл., вируб.	карбув., припаюв.		43 х 28	9	8; 8	Нов. міс. Музей	Цілий
9.10	срібло, вируб.	карбув., припаюв.		37 х 24	6–7	6; 6–8	Нов. міс. Музей	Цілий
9.11	мідн. спл., вируб.	карбув.	Новоселі вка	44 х 26	7–8	8–9; 7–9	Зібр. М. Сироти, НДЛ?	Цілий
9.12	ол.-цинк. спл., лиття	карбув.	Присам.	29 х 18	6–5	5,5–5; 6		Цілий
9.13	мідн. спл., лиття		Присам.	38 х 25	6–8	5–8; 5–8	КР?	Цілий
9.14	н/проб. срібло, лиття	карбув.	Присам.	28 х 18	5	5,5; 5		Цілий
9.15	мідн. спл., лиття	карбув.?	Присам.	32 х 25	6–8	5–6; 5–7		Цілий

Таблиця III ставрометрії та додаткової інформації.

№№ рис.	Матеріал, спосіб вигот.	Техніка	Околиці нас. пункту	Розм., мм	Гор. напівб. мм	Верт. напівб. мм	Додатк. інформ.	Стан, прим.
10.1	мідн. спл., вируб.	карбув.	Присам.	30 x 20	4–8	4–8; 4–10		Цілий, б/вуш.
10.2	срібло, вируб.	карбув., припаюв.	Присам.	47,5 x 35	5–11	5–9; 7–14		Цілий
10.3	мідн. спл., лиття		Присам.	33 x 37	6,5–11	6,5–?; 6–12	втрата верх. лоп.	Фрагм.
10.4	мідн. спл., лиття	золоч.		62 x 38	5–11	6–10; 7–13		Цілий
10.5	мідн. спл., лиття			59 x 39	7–11	7–11; 8–12		Цілий
10.6	срібло, вируб.	карбув., припаюв.	Перещеп.	45 x 24	5–7	5–7; 5–10	трив. викор.	Цілий
10.7	мідн. спл., прос. лиття	кастув., карбув., золоч.		88 x 69			блакит, бордов, зелен., оранж. і червоне скло	Цілий
10.8	мідн. спл., вируб.?	карбув., припаюв.	Присам.	21 x 11	4–7	4–7; 5–9		Цілий
10.9	мідн. спл., вируб.	карбув., припаюв.	Приоріл.	62 x 36	6–11	6–11; 6–13		Цілий
10. 10	латунь, штамп.		Присам.	44 x 25	5–9	4–9; 5–10	св. Варвара	Цілий
10. 11	латунь, штамп.		Присам.	34 x 25	4–8	4–8; 5–10		Цілий, б/вуш.